

УДК 340.1:159.9

А.М. ГУРОВА, Інститут підготовки кадрів для органів юстиції Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ ПРИ ДОПИТІ

Ключові слова: рефлексія, рефлексивне мислення, проникнення, імітація, допит

Допит є однією з найпоширеніших процесуальних дій, без якої не обходиться жодне кримінальне провадження. Його зміст передбачає спілкування в процесуальному режимі з різними особами, специфічними за своїм соціальним і професійним статусом, особливостями психіки [1, с.3]. Тому результативність допиту залежить від якості оволодіння слідчими працівниками положеннями психології, однією з категорій якої є рефлексія.

Проведення допиту як психолого-комунікативної слідчої дії завжди повинно супроводжуватися застосуванням рефлексії, адже отримання інформації під час вербальної взаємодії, передбачає її мисленнєвий аналіз, результати якого дають можливість слідчому визначити свою подальшу поведінку [1, с.18].

Питання визначення сутності рефлексії та рефлексивного мислення знайшло своє наукове обґрунтування у працях таких учених, як В.Є. Богин-ський [2, с.21-23], Г.О. Зорін [3, с.10], В.О. Коновалова [1, с.18-19], М.В. Костицький [4, с.246], В.А. Лефевр [5, с.16], Д.А. Новиков [6, с.8], Л.Е. Орбан-Лембрик [7, с.555], М.П. Хайдуков [8, с.114], А.Г. Чхартишвили [6, с.8], В.Ю. Шепітько [9, с.90-91] та інші. Складність і багатогранність зазначених феноменів мисленнєвої діяльності обумовлює різноплановість підходів до тлумачення їх змісту. З огляду на це, метою статті є визначення загальних і специфічних ознак останнього. Її новизна полягає у комплексному, міждисциплінарному осмисленні рефлексії та конструюванні на цій основі поняття

рефлексивного мислення в аспекті специфіки, що проявляється у його застосуванні під час допиту.

Джерелами рефлексії є наукові положення філософії, логіки, загальної та соціальної психології, психіатрії, а також математичної теорії ігор. Тому доцільним вбачається розпочати дослідження сутності категорії рефлексії з її тлумачення в межах указаних наук. Так, у філософії рефлексія визначається як принцип людського мислення, направлений на осмислення і усвідомлення своїх форм і передумов, предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання, діяльність самосвідомості [10, с.579]. В межах логіки рефлексивність тлумачить її як одне із властивостей відносин, коли кожен елемент множинності знаходиться у певному відношенні до самого себе [11, с.451]. Відповідно до психологічних джерел, рефлексія – це процес самопізнання суб'єктами внутрішніх актів і станів [12, с.303]. Близько до цього вона розглядається і психіатрією: «рефлексія – це... намагання зрозуміти себе інтроспективно, вивчаючи та порівнюючи себе» [13, с.288]. Зміст зазначених дефініцій відображає загальнонаукове тлумачення рефлексії та дає можливість виділити такі її ознаки: по-перше, це мисленнєвий процес, направлений на спеціальний об'єкт, яким виступає свідомість та психологічні властивості особи; по-друге, суб'єкт та об'єкт його тотожні, адже суб'єкт, використовуючи свій мисленнєвий потенціал, одночасно його й осмислює.

Соціальний напрямок психології розглядає рефлексію з дещо інших позицій, а саме: виводить її розуміння за межі самопізнання та тлумачить як осмислення суб'єктом того, якими засобами і чому він справив те й інше враження [14, с.393]. Пройшовши крізь методологічне підґрунтя соціальної психології, зазначена категорія розглядається вже як процес подвоєного дзеркального взаємодображення суб'єктами один одного [12, с.303]. Крім того, рефлексія, виступаючи одним із механізмів міжособистісної взаємодії, в якому беруть участь, щонайменше, два активні

суб'єкти, визначає необхідність врахування кожним із них не лише потреб і мотивів іншого, але й сам характер сприйняття та осмислення ними потреб і мотивів своїх партнерів [7, с.555]. Пропонований соціальною психологією підхід до тлумачення сутності рефлексії розкриває зміст такої її ознаки як взаємність.

Рефлексія становить основу математичної теорії ігор, яка займається вивченням оптимальної поведінки, спрямованої на досягнення певного результату в умовах, коли результативність залежить не тільки від особи, що приймає рішення, але й від поведінки та діяльності інших учасників ситуації [8, с.114], тобто коли кожна сторона взаємодії прагне здійснювати вплив на її розвиток у власних інтересах [6, с.8]. Так, В.А. Лефевр моделював ситуацію, в якій кожен із двох опонентів при здійсненні пострілу в іншого міг отримати винагороду. При цьому опоненти мали можливість спостерігати за взаємними діями одне одного. За цих умов один опускає пістолет, що повторює й інший. При цьому перший припускає, що другий користується такою ж мисленнєвою моделлю. Проте, у відповідь на його дії, опонент обирає відмінну від передбачуваної модель поведінки. Змодельована ситуація наочно ілюструє синхронність імітації опонентами мислення одне одного [5, с.16].

Аналіз тлумачень поняття рефлексії від загальнонаукового осмислення до особливостей його соціально-психологічної сутності дозволяє поступово визначати його специфіку, що проявляється у виокремленні додаткових ознак, які характеризують рефлексію в спеціальнонауковому ракурсі дослідження. Рефлексія виступає змістовною основою рефлексивного мислення. А останнє відображає зовнішній по відношенню до її суб'єкта, тобто соціально орієнтований характер, тому досліджені вище наукові положення категорії рефлексії дають можливість сформулювати наступні загальні ознаки рефлексивного мислення:

1) це мисленнєвий процес, об'єктом якого виступають свідомість та психологічні властивості особи;

2) екстраспективність, тобто об'єктом його є мисленнєва платформа тактичного партнера;

3) взаємність, що передбачає активне паралельне пізнання закономірностей мислення суб'єктами один одного.

З огляду на вищеописаний субстанційний зв'язок, поняття рефлексії в юридичній психології та криміналістиці ототожнюється із рефлексивним мисленням, що зумовлює нечіткість у тлумаченні змісту останнього. Проте, аналіз теоретичного обґрунтування сутності вказаних категорій саме в межах зазначених наук, надасть можливість виокремити та сформулювати ті специфічні властивості, які дозволять пояснити співвідношення рефлексії та рефлексивного мислення. З цих підстав вбачається доцільність звернення до позицій вчених з приводу тлумачення змісту досліджуваного феномену.

Як зазначає М. В. Костицький, метод рефлексії полягає в тому, що юрист подумки ставить себе на місце правопорушника та, аналізуючи його дії, робить висновки зі своїх відчуттів, відносин, тобто, визначає характер поведінки супротивника в цій ситуації [4, с.246]. Запропоноване тлумачення пов'язує застосування рефлексії з конфліктом та зводить її до моделювання об'єктивної ситуації крізь суб'єктивне сприйняття певної особи. Г.О. Зорін відзначає, що рефлексія – це пошук сенсу в словах, позиціях, мотиваціях, вчинках, установках [3, с.10]. Тобто, вчений звертає увагу на функціональний бік цієї категорії, не відображаючи її змісту. В.О. Коновалова вбачає сутність рефлексії в імітації суджень і мислення особи, розглядаючи її як логіку мислення за іншу особу [1, с.18]. З аналізу вказаних теоретичних конструкцій проглядається специфічність тлумачення рефлексії по відношенню до вищеописаних підходів. Це дає можливість розглядати рефлексивне мислення як форму рефлексії, що вирізняється наявністю притаманної лише йому ознаки – механізму реалізації. Специфічність цієї властивості пов'язана з відобра-

женням цілеспрямованої форми прояву мислення¹, обумовленого певним завданням.

Механізм реалізації рефлексивного мислення полягає у спрямованості на проникнення у свідомість особи, пізнання її й уявлення та «моделювання» у своєму внутрішньому світі [1, с.19; 2, с.21; 9, с.91]. Досліджуючи цей процес, важливим постає питання про співвідношення категорій «проникнення» та «імітації», адже саме остання, як зазначалось вище, визначається як засіб відображення рефлексії. Виходячи з етимології, імітацією є точне наслідування когось-небудь, відворення чого-небудь [15, с.396]. За своєю психологічною сутністю процес копіювання думок, почуттів і дій іншої людини визначається таким механізмом міжособистісної взаємодії як ідентифікація. Останній є способом розуміння іншої людини через ототожнення її із собою [7, с.555]. В свою чергу, проникнення тлумачиться як правильне розуміння суті, орієнтування в чомусь [15, с.980]. Тобто, воно відображає наслідок взаємодії між тактичними партнерами. З огляду на те, що імітація є лише засобом рефлексивної взаємодії, його механізм варто визначати через категорію «проникнення».

Проте, проникнення не є самоціллю, а спрямоване на досягнення певної мети, якою виступає пізнання особою внутрішнього світу тактичного партнера та моделювання цих явищ у своєму внутрішньому світі. Досягнення вказаної цілі має гносеологічне значення та відіграє орієнтуючу роль при провадженні досудового розслідування чи окремих процесуальних дій. Разом із тим, слід відзначити проміжний характер цієї мети на шляху до іншої – обрання особою способів корегування

своєї поведінки для досягнення максимально корисного ефекту в різних ситуаціях допиту. Так, В.О. Конова-лова зазначає, що рефлексивне мислення передбачає імітацію мислення протилежної мисленнєвої платформи з ціллю обрання способів управління нею та процесом взаємодії з нею [1, с.18].

Аналізуючи тлумачення рефлексивного мислення, можна виділити ще одну його специфічну ознаку – подвійний характер. Як зазначає В.Є. Богин-ський, суб'єкт рефлексії завжди аналізує як свою поведінку і наявність інформації про злочинне діяння, так і поведінку протидіючої сторони з урахуванням її особистих якостей, наявності інформаційного матеріалу [2, с.23]. У зв'язку з цим, Г.О. Зорін вказує на аналітично-синтетичну природу рефлексивного мислення [3, с.183]. Аналітичність при цьому пов'язана з аналізом суб'єктом своєї позиції з приводу розслідуваного злочину, а синтетичність полягає у взаємозв'язку аналітичних позицій суб'єкта рефлексії з вірогідними результатами аналогічних процесів, які виникають у тактичного партнера.

Слід відрізнити ознаку подвійності від взаємності. Остання полягає у зворотному осмисленні рефлексуючих осіб та передбачає наявність як мінімум двох учасників взаємодії. Підтвердженням вказаного можуть слугувати думки, висловлені Г.О. Зоріним: «все, що можна споглядати в діях слідчого, пройшло через рефлексивний аналіз оцінюючих його людей», а також: «слідчий завжди знаходиться в стані рефлексивного внутрішнього діалогу, навіть тоді, коли перед ним немає реального партнера, адже останній присутній в цьому діалозі опосередковано» [3, с.160]. Для рефлексивного мислення специфіка ознаки взаємності полягає в тому, що вона проявляється і у випадках, коли безпосереднім об'єктом рефлексивного мислення є певні предмети чи процеси, але причинно-наслідково або субстанційно пов'язані з особою, щодо якої воно реалізується. На відміну від взаємності, подвійність є інтроспективною ознакою, тобто відображає ступінь здатності рефлексуючого суб'єкта до осмис-

¹ Під мисленням в психології розуміють процес активного опосередкованого та узагальненого відображення явищ в їх істотних властивостях і зв'язках, який часто розгортається з метою вирішення окремих завдань та активною зміною умов, в яких ці завдання вирішуються (Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко ; под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевського. – М. : Политиздат, 1985. – С. 192).

лення об'єкта рефлексії та визначається її глибиною.

Характер рефлексивного мислення проявляється залежно від об'єму інформації, якою володіють його учасники на час провадження кожної слідчої дії. Тому, з огляду на постійну трансформацію слідчої ситуації, яка зумовлює зміну характеру та напрямків рефлексивного мислення, можна виокремити ще одну його ознаку – динамічність. Виділення цієї ознаки пояснюється наявністю таких факторів: складністю реалізації механізму рефлексивного мислення, що складається із послідовно здійснюваних етапів, а також характером прямої або опосередкованої комунікативної взаємодії рефлексуючих осіб, яка вимагає постійного поповнення свого предмету, в тому числі і за рахунок її рефлексивного осмислення. Досить яскраво зображає цю ознаку рефлексивної взаємодії Г.О. Зорін: «слідчий повинен настільки «зануритись» в інтелектуальні та емоційні процеси свого партнера, щоб в кожну мить спілкування приймати відповідну інформацію і давати їй правильну оцінку» [3, с.191].

Керуючись проведеним дослідженням, можна виокремити такі специфічні ознаки рефлексивного мислення: 1) психологічний механізм його реалізації – спрямованість на проникнення у свідомість особи, що реалізується за допомогою імітації мислення у вигляді пізнання внутрішнього світу тактичного партнера, моделювання його у своєму внутрішньому світі та обрання способів найбільш ефективної поведінки для суб'єкта рефлексивного мислення; 2) подвійний, аналітично-синтетичний характер, що проявляється у формі самоаналізу з приводу певної ситуації у поєднанні з припущенням вірогідних результатів аналізу цієї ж ситуації тактичним партнером; 3) взаємний характер, який може проявлятися як в безпосередній, так і в опосередкованій формах взаємодії; 4) динамічність, що зумовлюється постійною зміною об'єму інформації, якою володіють рефлексуючі особи.

На підставі синтезу сформульованих вище загальних та специфічних ознак, вбачається за

доцільне рефлексивне мислення визначати як динамічний ситуаційно обумовлений мисленевий процес, що спрямований на проникнення у свідомість особи шляхом імітації суджень тактичного партнера з метою з'ясування закономірностей його мислення та обрання способів найбільш ефективної поведінки, який виражається у формі самоаналізу з приводу певної ситуації у поєднанні із припущенням вірогідних результатів аналізу цієї ж ситуації тактичним партнером, має взаємний характер, що може виражатись як у безпосередній, так і в опосередкованій формах взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – 157 с.
2. Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе / В. Е. Богинский. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 40 с.
3. Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса : учебно-практ. пособие / Г. А. Зорин. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2001. – 280 с.
4. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию : методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – Киев : Вища шк., 1990. – 259 с.
5. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры / В. А. Лефевр. – Изд. 2-ое, перераб. и доп. – М. : Изд-во «Советское радио», 1973. – 158 с.
6. Новиков Д. А. Рефлексивные игры / Д. А. Новиков, А. Г. Чхар-тишвили. – М. : СИНТЕГ, 2003. – 149 с.
7. Соціальна психологія : підруч. для студ. вищих навч. закл. : у 2-х кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 с.
8. Хайдуков Н. П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц / Н. П. Хайдуков. – Саратов : СЮИ, 1984. – 119 с.
9. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – 349 с.
10. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев,

- С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
11. Кондаков Н. И. Логический словарь / Н. И. Кондаков. – М. : Изд-во «Наука», 1971. – 451 с.
12. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко ; под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
13. Минутко В. Л. Справочник психотерапевта / В. Л. Минутко. – 2 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 448 с.
14. Психологический словарь / авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева, Л. М. Балабанова ; под общей ред. Ю. Л. Неймера. – Ростов-н/Д : Феникс, 2003. – 640 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

Гурова А. М. Поняття та ознаки рефлексивного мислення при допиті / А. М. Гурова // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 157–161 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_28.pdf

Досліджено сутність рефлексивного мислення; виділені загальні ознаки рефлексії. Сформульовані специфічні властивості рефлексивного мислення, що виявляються під час його використання при проведенні найбільш психологізованої слідчої дії – допиту. Надане авторське визначення поняття рефлексивного мислення.

Гурова А.М. Понятие и признаки рефлексивного мышления при допросе

Исследована сущность рефлексивного мышления; выделены общие признаки рефлексии. Сформулированы специфические свойства рефлексивного мышления, которые оказываются во время его использования при проведении наиболее психологизированного следственного действия – допроса. Дано авторское определение понятия рефлексивного мышления.

Gurova A.M. The Concept and Features of Reflective Thinking during Interrogation

The paper made comprehensive study of the nature of reflective thinking by analyzing different sources of scientific disciplines in which it is defined concepts. In addition, scientific review of position on the issue of scientists concerned with legal psychology and criminology, allows us to formulate the specific properties of reflective thinking that occur its use during psychologies far the largest investigative action – interrogation. As a conclusion of the study, given the author's definition of reflective thinking.